

ד"ר ישראל רוזנטון

"ואביא אתכם אל ארץ הכרמל"

מקומה של ארץ ישראל בנבואות ירמיהו

בפרקים ב'ג בירמיהו¹ מוזכרת ארץ ישראל במישרין או בעקיפין רק בכמה פסוקים. התחושה היא, שמרכז הכובד של הנבואה ממוקד בעניני זעם, ולא בעניני הארץ. אולם דומה שהצטנעותה של א"י בפרקים אלו אינה מעידה על העדר חשיבותה, ויש לו, לנביא, דרכים משלו ללמד על הארץ, ומתוך כך להגיע לנושא החשוב והנכבד של יחסי העם וארצו.

בין הקב"ה לעם ישראל

הנבואה בפרק ב' עוסקת בניתוח היחסים שבין הקב"ה לעם ישראל, החל מתקופת הזוהר המפוארת של הנדודים במדבר, ועד לקרע, המגיע לשיאו בדורות האחרונים שלפני הנביא. בניתוח תמציתי של קרע זה ניתן להעלות שני יסודות חשובים של תוכן:

1. הבגידה וכפיות הטובה – היחסים האידיאליים בין הקב"ה לעם ישראל בעבר מושווים לאהבת נעורים – "זכרתי לך חסד נעורך אהבת כלולותייך" (ב.ב.). על רקע מזהיר זה בולטים בקדרותם ביטויי הבגידה הקשים, המגיעים לשיאם בתיאור "ואת זנית רעים רבים" (ג.א). מנקודת ראות אנושית, זהו יסוד רגשי, שיש בו כדי להכעיס ולקומם את כל מי שרגשות אנושיים אינם זרים לליבו.
2. חוסר ההגיון – בצד הצגת הבגידה המקוממת כל לב, מוסיף הנביא גם דברי כיבושין, המדגישים, שעזיבת הקב"ה על ידי עמו אינה נתפסת גם על פי שורת ההגיון, ואף אינה מתיישבת עם הנורמה המקובלת אצל עמים אחרים ביחס לאלוהיהם – "ההמיר גוי אלוהים?!" (ב.יא) שואל הנביא רטורית. וכן, אין זה מתקבל על הדעת על פי כל אמת מידה להחליף "מקור מים חיים" ב"בורות נשברים, אשר לא יכולו המים". הנה כי כן, מעבר לרגשות הסלידה והתעוב שמעוררת הבגידה, עולות גם שאלות בדבר ההגיון שבה.

1. לשאלת הנבואות השונות בפרקים אלו, ראה: מ' בולה, ספר ירמיהו, פרושדעת מקרא פרקים א'ג.

שני היסודות התוכניים הללו מתרכזים כאמור ביחסי הקב"ה ועם ישראל, אולם בעקיפין יש בהם נגיעה גם בענין ארץ ישראל, ולא רק בשל העובדה הטכנית הפשוטה, שבארץ זו שכן עם ישראל. היסוד הראשון עסק, כזכור, בתקופת ה"כללות" שבין הקב"ה לעמו. לתקופה זו רקע גיאוגרפי ברור – "זכרתי לך חסד נעוריך, אהבת כלולותיך, לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה" (ב,ב). מול המדבר – "ארץ לא זרועה" לפי הגדרת הנביא – עומדת הארץ הזרועה, היא ארץ ישראל. הדעת נותנת, שאותה אהבת נעורים, שעמדה כל כך יפה במבחני המדבר הקשה? – "בארץ ערבה ושוחה בארץ ציה וצלמות בארץ לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם" (ב,ו) – תעמיק ותגבר בארץ המיועדת, ארצו של הקב"ה, אותה יעד לעמו. אלא שלא כך התרחשו הדברים.

היסוד השני מלמד, עד כמה חריגה ולא מקובלת הייתה התנהגותו של עם ישראל ביחס לאלוהיו. בנקודה זו אין הנביא מסתפק בציון עצם הבעיה, אלא שולח את מאזינו לסיור דמיוני בעולם – "כי עברו איי כתיים וראו, וקידר שלחו והתבוננו מאד, וראו הן הייתה כזאת, ההמיר גוי אלוהים" (ב,י"א). כתיים וקידר לא נבחרו במקרה! כתיים שוכנת במערב, וקידר – במזרח.² הכוונה הינה לחקירה האמורה להתבצע בעולם כולו, לפחות במושגים של אז, היכן קרה שעם החליף את אלוהיו. בעקיפין, מעמיד כאן הנביא את ארץ ישראל מעל העולם כולו, ובוחר מה קורה כאן, ומה שם. ניתן אפוא לסכם, שהנביא בפרקנו מעמיד את ארץ ישראל מול המדבר, ומעמיד את ארץ ישראל מול העולם כולו. העמדות אלו נעשות, כדי להשיג יעדים ברורים בנבואתו, אותם ניתן לנסח על דרך ה'קל וחומר'. שורת ההגיון מחייבת, שהיחס בין עם ישראל לקב"ה, ששרר במדבר, צריך לשרור גם בארץ ישראל; וכן שהנאמנות, המאפיינת את יחסי העמים ואלוהיהם בעולם כולו, צריכה לתפוס גם בארץ ישראל. בעקיפין מביא ניתוח זה של דברי הנביא לבחינה מדוקדקת יותר של מקומה של ארץ ישראל בנבואות אלו.

ארץ הכרמל

באיזו דמות מצטיירת ארץ ישראל בפרקים אלו? דומה, שאחד מביטויי המפתח המלמדים על כך הוא "ארץ הכרמל". במסגרת הויכוח העקרוני, אותו מנהל הנביא עם העם, מספר הנביא על טובותיו של הקב"ה, שהוליך את עמו במדבר, ולאחר מכן – "ואביא אתכם אל ארץ הכרמל לאכול פריה וטובה" (ז,ז). כינויה של ארץ ישראל – "ארץ הכרמל" אופיני לירמיהו, ועל כן גדולה חשיבותו להבנת ההשקפה על ארץ

² לא נעסק כאן בשאלה כיצד מתיישבים התאורים הנלכבים של 'אהבת נעורים' זו עם התיאורים הקשים של התלונות במדבר. נראה שאין סתירה בין השניים, וכבר עמדו על כך מפרשי ספר במדבר.

³ לגבי האפשרויות ליהוים ראה: אנציקלופדיה מקראית, ערך – כתיים, וערך – קדר.

ישראל בפרקנו. דא עקא, אי שכיחותו במקרא אינה מקלה על הבנתו. ניתן להעלות כמה אמות מידה אפשריות להבנת הכינוי הזה ומקומו בפסוק ובפרק:

1. מבחינת עניינו בפסוק ובקטע כולו, ברי שהכוונה הינה להדגיש את 'פריה וטובה' של ארץ הכרמל, העומדת ביחסי אנטי-תזה למדבר, עליו סיפר הנביא – "המוליך אתכם במדבר בארץ ערבה ושוחה, בארץ ציה וצלמות, בארץ לא עבר בה איש, ולא ישב אדם שם." ומיד אחר כך נאמר: "ואביא אתכם אל ארץ הכרמל." יושם לב לשימוש החוזר ונשנה במילה 'ארץ' – "ארץ ערבה ושוחה", "ארץ ציה וצלמות" וכו'; ומולן: "ארץ הכרמל". 'ארץ' מתייחסת לשטח בעל ייחוד גיאוגרפי, ומסתבר שמדובר בתכונותיהן השונות, ואף מנוגדות, של הארצות הללו – 'ארץ הכרמל' לעומת 'ארצות המדבר'.

2. המלה 'כרמל' מזכירה 'כרם', ויש לכך מן הסתם משמעות אטימולוגית.⁴ בצד השדה, הכרם הינו מאבני היסוד של החקלאות בארץ ישראל הקדומה.⁵ כינוי הארץ 'כרמל' רומז אפוא על זיונה מרובה בכרמים.

דומה, שצורפם של שני קריטריונים אלה הביא לפרושים של 'ארץ הכרמל', נוסח – "מה שסמך אותה אל הכרמל, לפי שהארץ הנעבדת בשדות ובכרמים ואילנות טובים, נקרא – כרמל. ולפי שארץ ישראל היתה כן, כמו שכתוב עליה – 'ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורימון' קראה 'ארץ הכרמל'" (רד"ק). על רקע פרוש זה יובן אל נכון הניגוד העמוק שבין 'ארץ לא זרועה' לבין 'ארץ הכרמל'. ניתן לאשש פרוש זה בכמה מובאות מדברי הנביאים. מן המפורסמות הוא שהכרם, הדורש עבודות הכשרה וטיפול מרובות, מוצג במקרא כאנטי-תזה לשממה. ענין זה מוצא את ביטוי במיוחד בנבואות ישעיהו, החושש שמא ענף המרעה, שברגיל מייצג מדבר, יביא להרס הכרמים.⁶ גם ירמיהו מנגיד את הכרם למדבר, תוך שהוא מציינן מי הוא הגורם בדרך כלל להרס הכרמים והפיכתם למדבר – "רועים רבים שחתו כרמי בססו את חלקתי נתנו את חלקת למדבר שממה" (יר, ו). זאת לגבי הכרם. במקום אחר בספרנו מנגיד הנביא מפורשות את הכרמל למדבר – "ראיתי, והנה הכרמל המדבר, וכל עריו נצתו" (יר, כו).

אולם, נראה שבשיקולים אלו אין די, וביאור מעמיק של הכינוי 'ארץ הכרמל' דורש עמידה על משמעויות נוספות של המושג 'כרמל'. בנקודה זו יש מקום להדגיש את מיוחדותו של הכינוי 'ארץ הכרמל'. לכאורה, היה כאן מקום להשתמש בכינוי עתיק

4. ראה: אנציקלופדיה מקראית ערך – כרמל.

5. כרמים (הכוונה לכרמי גפנים!) צוינו בצד שדות במקומות רבים במקרא, למשל: שמות כב, ד; ויקרא כה, ג; במדבר כז, ז; שם, כב; שם טז, ז; דברים כב, ל; משלי לא, טז; שם כד, ל; תהילים קז, לו; ירמיה לב, טו; שמואל א כב, ז, ועוד.

6. למשל: ה, א-ז; ז, כא-כה; ובעקפין טז, ועוד.

היומין 'ארץ זבת חלב ודבש', הממחיש כמובן גם הוא את פוריותה של הארץ ואת השפע בו נתברכה על ידי הקב"ה. ירמיהו אכן מדוע לכינוי זה, ומשתמש בו לעת הצורך. כך, למשל, בתיאור הברית עתיקת היומין – "למען הקים את השבועה, אשר נשבעתי לאבותיכם, לתת להם ארץ זבת חלב ודבש" (יא.ה). וכן: "ותתן להם את הארץ הזאת, אשר נשבעת לאבותם, לתת להם ארץ זבת חלב ודבש" (לב.כב). מדוע אפוא אין ירמיהו משתמש בכינוי ארץ זבת חלב ודבש גם בפרקנו?

השימוש בכינוי 'ארץ זבת חלב ודבש' בא בהקשר של השבועה והברית מן העבר. זהו הקשר המחייב דייקנות, ומתבקש ציון מדוייק של הכינוי המקובל בתורה. אולם, נבואתנו אינה ציטוט 'יבש' מן העבר, אלא תיאור חי ותוסס, שתולדתו, כמובן, במסר האלוהי, אך עיצובו הסגנוני נעשה על ידי הנביא. בהקשר זה יש מקום לצפות לכינוי המתאים לעולמו של הנביא. והלה, כמו נביאים רבים אחרים, מושפע ממראה סביבתו ונופו של אזור מגוריו. להלן נרחיב מעט את הדיבור בענין זה.

אי אפשר להתעלם מהעובדה, שלשם 'כרמל' יש במקרא משמעויות נוספות – גיאוגרפיות וגם חקלאיות. השאלה הינה, אם יציקת משמעויות אלו לכינוי 'ארץ הכרמל' יש בה כדי לתרום לביאורו בהקשר הנידון. מפורסמת מאד המשמעות הגיאוגרפית הקשורה ל'הר הכרמל' – ההר הבולט מעל לחיפה. הר זה ידוע ומפורסם במקרא,⁷ ומתברר שירמיהו, חרף ריחוקו של מקום מגוריו, הכיר את ההר יפה, והשתמש בו תדירות בנבואותיו. כך, למשל, כשרצונו לציין את ודאות הגשמתה של שבועת הקב"ה, הוא אומר: "חי אני, נאום המלך ה' צבאות שמו, כי כתבור בהרים, וככרמל בים יבוא" (מו.ח). בהקשר אחר מוזכר הר הכרמל – "ושבתי את ישראל אל נווהו, ורעה הכרמל והבשן ובהר אפרים והגלעד תשבע נפשו" (ג.ט). כאן מוזכר הכרמל בחברת חבלי ארץ מפורסמים אחרים בצפון הארץ – הכרמל והבשן, ובמרכזה הר אפרים והגלעד. חבלים אלו מסודרים בפסוקנו בסדר גיאוגרפי בעל משמעות, בתחילה – שני הצפוניים, ואחריהם – אלה שבמרכז. וכן: הראשון והשלישי ברשימה נמצאים במערבה של ארץ ישראל, והשני והרביעי – במזרחה. בתאורים אלו ברור שמדובר בכרמל הצפוני, וקשה אפוא להוציא מכלל אפשרות את קיומה של זיקה בין הכרמל הצפוני ל'ארץ הכרמל'. ובכל זאת, אין זה סביר ששם ההר 'כרמל' הוענק לארץ כולה. אמנם, המראה הירוק תמיד של ההר משרה אוירה של הוד והדר,⁸ אך ההר עשיר מאוד בחורש טבעי, והיישוב בו מועט יחסית. כזה הוא המצב כיום, וכך היה המצב בכרמל ההררי גם בימי בית ראשון.⁹ גם

7. ראה: יהושע יט.כו; שם יב.כב; מלכים א יח.ט; שם, כ; מלכים ב ב.כה; שם ד.כה. וכן איזכור הכרמל יחד עם הבשן: ישעיהו לג.ט; נחום א.ד; ירמיה ג.ט. ועוד.
8. דומה, שזה מקור הביטוי 'הדר הכרמל והשרון' (ישעיהו לה.ב).
9. הכרמל ארם וישוב – לקט מאמרים. ע' קלוגר וז' עלומי, התקופה הכנענית המאוחרת והתקופה הישראלית, עמ' 43-45.

בפסוק שהובא למעלה, בו צויין 'זרעה הכרמל', מודגש שחבלי הארץ הנזכרים שם הינם אזורי מרעה מובהקים, ובצדק פרשו: "וזכר המקומות האלה, שהם ארץ מרעה" (רד"ק). גם 'נווהו', המוזכר בפסוק "ושבתי את ישראל אל נווהו", הינו מושג הקשור בדרך כלל למרעה. הדברים נכונים במידה מסוימת גם לגבי הר אפרים. כללו של דבר, אם הר הכרמל מוצג אצל ירמיהו כאזור מרעה, ספק אם יש בו כדי להיות ניגוד מוצלח ל'ארץ לא זרועה'. לא הכרמל הצפוני הוא שעמד בפני ירמיהו בהשתמשו בביטוי 'ארץ הכרמל'.

משמעות גיאוגרפית אחרת, אותה ניתן לייחס לכרמל במקרא, היא של 'ספר המדבר', כלומר, רצועת המעבר בין שדרת ההר המרכזי לבין המדבר שמזרח לה, או מדרום לה. רעיון זה אינו חדש, וכבר הוצע בעבר,¹⁰ בעיקר בהסתמך על הפסוק המתאר את מפעלות עוזיהו – "ויבן מגדלים במדבר, ויחצב ברות רבים, כי מקנה רב היה לו ובשפלה ובמשור, אכרים וכרמים בהרים ובכרמל, כי אהב אדמה היה" (דברי הימים ב כו.ו). נראה שבפסוקים אלו מובאת חלוקה של ארץ ישראל לחבלי אורך, ועל כן הכרמל מתאים לספר המדבר. להלן נדון באופיו החקלאי של הכרמל העולה מפסוק זה. מכל מקום ברור, שהיו בו כורמים!

בהתאם לכך ניתן גם לקשור את חבל הכרמל ליישוב כרמל ("ואיש במעון ומעשהו בכרמל" – שמואל א כב.ב; וכן יהושע טו.נה) המזוהה עם חר' כירמיל השוכנת בספר המדבר, דרומית-מזרחית לחברון.

ניתן גם לטעון לקיומו של קשר מסוים בין המאכל הידוע בשם 'כרמל' ("אביב קלוי באש גרש כרמל תקריב את מנחת בכוריך" – ויקרא ב.יד; וכן: ויקרא כג.יד; מלכים ב ד.מב) לבין אזור ספר המדבר, שהרי הכתוב מדבר שם בשעורים קלויים,¹¹ ומתברר שהשעורה הינה מגידוליו המובהקים של ספר המדבר.¹²

כללו של דבר: יש רגלים להשערה, המזוהה את הכרמל הנזכר במקרא עם ספר המדבר, לפחות בחלק מאיזכוריו. השאלה המתבקשת עתה הינה האם מוצדק, מנקודת הראות של הנביא כמונח, לכנות את ארץ ישראל על שמו של חבל זה, או, שמא, כפי שפסלנו את הנסיון לקשור את 'ארץ הכרמל' לכרמל הצפוני, כך יש לפסול את הנסיון לזהותו עם הכרמל המזרחי – ספר המדבר?

נראה שההשוואה בין הכרמל הצפוני לבין הכרמל המזרחי אינה במקומה, שהרי יש הבדלים משמעותיים בין שני חבלי הארץ האלו. בניגוד לכרמל הצפוני, ספר

10. ראה הדיון אצל: א"פ רייני, יין מכרמי המלך, ארץ ישראל, תשמ"ב עמ' 121-77. מעניין שאפשרות זו אינה נזכרת בדיונים רבים, למשל באנציקלופדיה מקראית ערך: כרמל.

11. ראה: ויקרא ד.יד; שם כג.יד; מלכים ב ד.מב. וכולם קשורים בדרך זו או אחרת לשעורים.

12. כך עולה גם ממדרש חז"ל, המשוים את גידולי נחלת יהודה לאלה של נחלת בנימין (תנחומא, ויחי). והנה מתברר, שנחלת יהודה מגדלת שעורים, וזו של בנימין מגדלת חיטים. מוכן שחטים גדלו גם ביהודה, אלא שהשטחים הרבים במזרח ובדרום נחלת יהודה משוים לנחלתו אופי מדברי למחצה, ואבחנת חז"ל שהשעורים שכיחות שם נכונה ומדויקת.

המדבר מהווה רצועה רבת משמעות וחשובה בגיאוגרפיה היישובית של ארץ ישראל בתקופת המקרא. במקרא נזכרים ישובים רבים בספר המדבר, שהמפורסמים ביניהם היום: תקוע – עירו של הנביא עמוס; בית לחם – הנושקת לגבול ספר המדבר; וכן הישובים הרבים שנמנו ברשימות נחלות יהודה ושמעון, והישובים שצוינו בפרשות נדודי דוד. ענתות – עירו של ירמיהו – שוכנת אף היא בספר המדבר, ורק טבעי הוא שכן סביבה זו יראה בה סמל לארץ כולה. כידוע רבו הדימויים בספר ירמיהו הלקוחים מסביבתו הקרובה. נושא זה נלמד ונחקר, אך לא ניתנה הדעת עד כה למקומו של הכרמל – ספר המדבר – במערכת דימויים זו.¹³

האם מתאים 'הכרמל' – ספר המדבר' לתכונת השפע והפוריות שרואה הנביא בארץ הכרמל ('לאכול מפריה וטובה'). דומה, שבמוכנים רבים התשובה חיובית. אמנם, איזור זה שוכן, כמתבקש, בספר של הארץ הנושבת; תנאיו האקלימיים אינם מהטובים בארץ;¹⁴ וסמיכותו למדבר חושפת אותו לסכנות פלישה של נוודים למיניהם. ובכל זאת, ניתן להפריח את האיזור, ולהביאו לשגשוג חקלאי. יעידו על כך שרידי הישובים הרבים והמיתקנים החקלאיים שנמצאו בו. מבחינה זו מאפיינת את הכרמל קביעת הכתוב המספר על מפעלות עזויהו, וכורך את ההר והכרמל יחדיו ('בהרים ובכרמל'). אמת, בשל קרבתו הרבה למדבר נתפתח באיזור זה ענף המקנה, אולם, אין זה ענף בלעדי, כפי שתוכיח רשימת המזונות שהביאה אביגיל לדוד, רשימה המעידה מן הסתם על הגידולים בסביבה ('ותמהר אביגיל ותקח מאתים לחם ושנים נבלי יין וחמש צאן עשויות וחמש סאים קלי ומאה צמוקים ומאתיים דבלים, ותשם אל החמרים' – שמואל א כה, יח). מן המפורסמות הוא, שנביאים בני ספר המדבר, כמו ירמיהו ועמוס, הרבו להשתמש, בצד הדימויים הרבים מעולם המדבר ומחיי המרעה, גם בדימויים מחיי האיכר ומעולם החקלאות. גם בדימויים אלו,¹⁵ וגם ברשימת המזונות שהביאה אביגיל, לא נפקד מקומם של הכרמים ותוצרתם, וייתכן שיש בכך להסביר את גזרון השם 'כרמל' מכרם. תמונה דומה עולה מחרסי 'למלך',¹⁶ המעידים לפי דעת חוקרים רבים על קיום כרמים מלכותיים בערים זיף ושוכה, השוכנות בספר המדבר של יהודה. נמצא אם כן, שניתן לראות בספר המדבר – לשיטתנו 'הכרמל' – ארץ זרועה, שיש בו כדי לנגוד את המדבר – 'הארץ הלא זרועה'.

13. חלוץ במחקר השפעת עולמו של ירמיהו על סגנונו ודימויו היה נוגה הראובני, בספרו 'אור חדש על ספר ירמיהו'. מחבר זה לא התייחס במיוחד לשאלת הכרמל ואפשרות זיהויו עם ספר המדבר.
14. בהיותו איזור מעבר, קשה להגדיר במדויק את גבולותיו של ספר המדבר. מבחינה אקלימית הוא שוכן ממזרח לקו של 400 מ"מ גשם-ממוצע שנתי. בתחום קו זה ניתן לקיים חקלאות ים-תיכונית. אך מדובר בממוצע! רגישותו של איזור זה לבצורת הינה מן המפורסמות.
15. ירמיהו מתייחס לכרמים גם כסמל לחורבן הארץ (יב.י) וגם כסמל לבנייתה (לא.ה; לב.טו) וכן עמוס (ט.יג).
16. א"פ רייני, לעיל הערה 10.

ראוי לחדד מעט את משמעותו של הכרמל כסמל לארץ כולה. הדעת נותנת, שחרף הפוריות שייחסנו לספר המדבר, רחוק הוא מלנגוד באורח מושלם את הארץ הזרועה. כדי ליצור ניגוד חריף למדבר היה עדיף לבחור סביבה גשומה ופוריה לאין ערוך מזו. עם זאת, קרבתם היתירה של שני אזורים אלו בארץ ישראל היא זו היוצרת תחושה של ניגוד מידי בעת המעבר מאיזור לאיזור. נמצא, שאין זה ניגוד שגרתי, שעיקרו מצטמצם בהצגת מהויות הפוכות ומנוגדות. כאן נוצרת תחושת הנגוד בראש ובראשונה בשל הקרבה הגיאוגרפית של שני המנוגדים. דומה, שניגוד זה עומד גם ביסודם של דברי הנביא בנבואת החורבן – "ראיתי, והנה הכרמל – המדבר, וכל עריו נתצו" (ד,כו).

בדיעבד, מתברר שבחירת השם 'ארץ הכרמל' נושאת בחובה מסרים נוספים. בספר המדבר ניתן להבחין בתכונות המאפיינות את ארץ ישראל כולה, אם כי שם הן מודגשות במיוחד ואף בקיצוניות. כך, למשל, בולטת בספר המדבר התלות החזקה של עובד האדמה בגשם. עיון בנבואות עמוס וירמיהו, בני ספר המדבר, מראה שנביאים אלו הרבו להשתמש בדימוי עצירת הגשמים, ונושא הבצורת מהווה מוטיב חשוב בספריהם.¹⁷ אכן, בספר המדבר שכיחות הבצורות גבוהה יותר מאשר באיזור ההר הסמוך, עובדה אקלימית המשפיעה על תחושת התלות בגשם בקרב חקלאי האיזור. אולם, תחושת התלות בגשמים מאפיינת את ארץ ישראל כולה, ומשה, בנאומו בספר דברים, עמד על המשמעות הדתית של תחושות אלו – "כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה, לא כארץ מצרים היא, אשר יצאתם משם, אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק. והארץ אשר אתם עברים שמה לרשתה, ארץ הרים ובקעת, למטר השמים תשתה מים. ארץ אשר ה' אלקיך דרש אתה, תמיד עיני ה' אלקיך בה מרשית השנה ועד אחרית שנה" (דברים יא, י"ג). מבחינה זו מהווה ספר המדבר סמל יאה לארץ ישראל כולה. ניתן להוסיף על כך גם מאפיינים נוספים של ספר המדבר, שיש גם בהם כדי לאפיין את הארץ כולה. כך בולט מאוד בספר המדבר הצורך בעבודה חקלאית מאומצת, ובבטחון. וגם לאלו יש, כידוע, משמעות דתית. ספר המדבר מהווה, אפוא, סביבה ייצוגית, בה נתלכדו כמה ממאפייניה הבולטים של ארץ ישראל. ועל כן יש הגיון רב בראיית איזור זה כסמל לארץ ישראל כולה, וכמקור לאחד מבינוייה היפים.

כללו של דבר: הכרמל מהווה ניגוד מקורי ומעניין למדבר, שיסודו במפגש גיאוגרפי ביניהם, ונאה להעמידם זה מול זה בהקשר הנידון בספר ירמיהו. עמדנו לעיל על המיוחדות בשימוש בכינוי 'ארץ הכרמל', ועל 'יתורו' של הנביא על השימוש בכינוי עתיק היומין 'ארץ זבת חלב ודבש' בהקשר הנידון. הכינוי 'ארץ

17. למשל: ירמיהו ב'יב, ג'ג; ח'יא, יד, א'ו, ועוד. לגבי עמוס, ראה מאמרי: טבע ונוף בנבואת עמוס, חלמיש, 6, תשמ"ח עמ' 39-45.

זבת חלב ודבש' מובא בדרך כלל כניגוד לארץ מצרים, ולא למדבר! כך, באיזכור הראשון של 'ארץ זבת חלב ודבש' בתורה – 'וארד להצילו מיד מצרים, ולהעלתו מן הארץ' היא אל ארץ טובה ורחבה, אל ארץ זבת חלב ודבש' (שמות ג.ו); וכן: 'ואמר, אעלה אתכם מעני מצרים ... אל ארץ זבת חלב ודבש' (שם, יז); 'לך עלה מזה והעם אשר העלית מארץ מצרים ... אל ארץ זבת חלב ודבש' (שם לג.א-ג); וכן יחזקאל פרק כ, ועוד, ביטוי אירוני לקשר הניגודי בין 'ארץ זבת חלב ודבש' לארץ מצרים נמצא בדברי דתן ואבירים, ההופכים את היוצרות, ורואים במצרים 'ארץ זבת חלב ודבש' ('המעט כי העליתנו מארץ זבת חלב ודבש להמיתנו במדבר' – במדבר טו.ג). דומה, שגם באיזכורים הרבים של 'ארץ זבת חלב ודבש' בהקשר של הבטחת ושבועת ה' לעמו (דברים ג.ג; יא.ט; יהושע ה.ו, ועוד), שימוש שגם ירמיהו עושה בכינוי זה (יא.ה; לב.כב), מצוי רמז לאיזכור הראשוני של מושג זה בדברי הקב"ה בארץ מצרים. על כן 'ארץ זבת חלב ודבש' היא ניגודה של ארץ מצרים, דבר המשאיר חופש לנביא לבחור ניגוד מתאים יותר למדבר!

דיונו זה מבוסס על היות 'הכרמל' כספר המדבר. אין זו המשמעות היחידה של ביטוי מורכב זה, וכל 'כרמל' שבמקרא מחייב דיון לגופו.¹⁸

ותבואו ותטמאו את ארצי – טומאת הארץ

הטעמנו לעיל את יסוד הבגידה וכפיות הטובה, עליו עומד הנביא בתוכחתו. במה מתבטאת בגידה זו? אחת התשובות קשורה לארץ. מתברר, שעל נתינת 'ארץ הכרמל', המשפיעה את פריה וטובה, השיב עם ישראל רעה תחת טובה לקב"ה. היינו מצפים, שהנביא יתאר בעזרת דימוי מתאים את 'הפגיעה', או 'הנזק', שגרמו, כביכול, לקב"ה. באופן כללי כך אכן מתוארת תגובת העם – 'ותבואו ותטמאו את ארצי, ונחלתי שמתם לתועבה'. ניתן דעתנו, שהעם אינו מצויר כאן, ולו על דרך ההאנשה, כמי שגורם 'נזק ישיר' לקב"ה, אלא לארצו. מבחינה זו יש הקבלה בין שני חלקי הפסוק המדברים בארץ – 'ארץ הכרמל' לעומת 'ארצי' – ארצו של הקב"ה. כפי שציינו לעיל, השימוש החוזר בביטוי 'ארץ' מלמד על ההתרכזות במהותה של הארץ בנבואתנו. מה טיבו של הנזק שנגרם לארץ, וכיצד הוא קשור לחטאי העם?

ברי שב'תועבה' וב'טומאה' יש סמל לריחוק ודחיה.¹⁹ אלה מהויות, שהאדם נוטה להתרחק מהן ולהרחיקן. בודאי שהאווירה הנוצרת עקב השימוש בביטויים אלה עומדת בניגוד חריף ליחסי האהבה והקירבה ששורטטו בתחילת פרקנו – 'חסד נעוריי' ו'אהבת כללותיך'. מעבר לזאת, טומאת הארץ מעוררת זכרונות מדברי התורה, מתברר, שענין טומאת הארץ אינו פרי הגותו של ירמיהו בלבד, וכבר בספר

18. כך, למשל, בעייתיים הביטויים בעמוס 'ראש הכרמל' (א.ב; ט.ג).

19. כך, למשל: איכה א.ח; א.ט; א.יז; ד.טו; יקרא י.ג.מה; ישעיהו נב.א; סד.ה.

ויקרא למִדְנו: "אל תטמאו בכל אלה, כי בכל אלה נטמאו הגויים אשר אני משלח מפניכם. ותטמא הארץ, ואפקוד עונה עליה, ותקיא הארץ את יושביה ... כי את כל התועבות האלה עשו אנשי הארץ אשר לפניכם, ותטמא הארץ. ולא תקיא אתכם בטמאכם אותה, כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם" (ויקרא יח, כד-כח).²⁰ ברי שהנביא אינו מתכוון בדבריו לפגיעה פשוטה בצדדים החומריים של הארץ, אלא בפגיעה הנושאת אופי מהותי-רוחני. זה מודגש בעובדה, שהכתוב מדבר תחילה בטומאת החוטאים, ואחר כך בטומאת הארץ, תוך שהוא נוקט באותה לשון עצמה, נטמאו הגויים ותטמא הארץ, כביכול עברה הטומאה מן החוטאים אל הארץ. ניסוח זה שבחר ירמיהו מזכיר אפוא את יכולתה של הארץ להטמא – תכונה מהותית, שקשה להסבירה במונחים רציונליים, והיא משקפת אובדן איזושהי מהות רוחנית של הארץ.

הנביא מעמיד את 'ארץ הכרמל', ביטוי שלשיטתנו בא להטעים את תכונותיה החומריות החשובות של הארץ, מול טומאת הארץ, המדגישה את מהותה האיר-רציונלית. אך יש לזכור, שמאחורי התכונות החומריות של ארץ הכרמל מסתתרות משמעויות דתיות חשובות, כגון ענין התלות בגשם. עיוות משמעות זו של 'ארץ הכרמל' הוא זה שמביא בסופו של דבר לטומאת הארץ.

יש בדברי ירמיהו בעניין טומאת הארץ יותר מרמז לגבי גורלם של יושבי הארץ. טומאת הארץ, אורותיה מספר הכתוב בספר ויקרא, אינה תכונה תיאורטית בעלמא, אלא, יש לה משמעות מעשית ברורה, שהרי הכתוב קושרה למה שנראה כתגובת הארץ על שמטמאים אותה – "ותטמא הארץ ... ותקא הארץ את יושביה ... ולא תקיא הארץ אתכם בטמאכם אותה" (ויקרא יח, כד-כט).

אמנם ירמיהו אינו מזכיר כאן מפוזרות את הגלות, אך בהטעמת הקשר המיוחד בין העם לארצו, כמו גם תכונתה המיוחדת של הארץ, היכולה להקיא את יושביה, יש יותר מרמז לאפשרות זו. ענין זה פותח פתח להבנת פן נוסף בנבואה זו, שכידוע יש טעם ליחסה לימי יאשיהו.²¹ ימים אלו הינם ימים מיוחדים במינם. מחד גיסא, אי אפשר להתעלם ממקומם ברצף הכרונולוגי של תולדות ישראל. יאשיהו בא לאחר אמון ומנשה, שהביאו את ההדרדרות הדתית-מוסרית לשפל העמוק ביותר. קשה מאד למחוק באחת את ההשפעה המצטברת של החטא על העם ואורחותיו, וכמובן גם על הארץ. ברקע עומדים דברי הנביאה חולדה, "כה אמר ה', הנני מביא רעה אל המקום הזה ועל יושביו, את כל דברי הספר אשר קרא מלך יהודה. תחת אשר עזבוני

20. ראי לתת את הדעת גם לפסוקים "הלא חנוף תחנוף הארץ ההיא" (ג,א), "תחניפי ארץ בנותיך ורעתך" (ג,ב). יש בהם רמז לנאמר בספר במדבר (לה,לג) "ולא תחניפו את הארץ" (רעת מקרא). גם כאן מדובר בהחטאת הארץ!

21. ראה: מ' בולה, פירוש דעת מקרא לירמיהו פרק ב.

ויקטרו לאלהים אחרים, למען הכעיסני בכל מעשה ידיהם, ונצתה חמתי במקום הזה ולא תכבוז" (מלכים ב כב, יז). אלו דברים קשים המונעים לכאורה אפשרות לתשובה, בבחינת – "נכתם עונך לפני נאום אדני ה'" (ב, כב). אך מאידך גיסא, אי אפשר להתעלם מתיקוניו המזהירים של יאשיהו, עליו נאמר "וילך בכל דרך דוד אביו, ולא סר ימין ושמאל" (מלכים ב כב, ב). הכתוב מפרט באריכות רבה את מלחמתו בעבודה הזרה לסוגיה שנצטברה ביהודה וירושלים עוד מימי שלמה. האם יצליחו תיקוניו הגדולים של יאשיהו להשפיע השפעה מהותית על מצבו הדתי של העם? האם יהיה השינוי מספיק עמוק, כדי שהתכנית האלוהית הבאה לידי ביטוי בנבואת חולדה תשתנה? האם יתברר שדברי חולדה, שנוסחו בצורה וודאית, יהפכו בדיעבד לאזהרה בלבד?

דומה, שלא נטעה אם נטען לקיומו של מתח ניכר בין מגמות אלו. ימי יאשיהו היו ימים גדולים, שלא היו כמותם מימי דוד, אולם העבר המעיק ממשיך להטיל את צילו הכבד, וכלל לא בטוח שהתשובה תיתן פירותיה לטווח ארוך. דומה שמתח זה בא לידי ביטוי בפרקנו בכלל, ובפסוק הנדון בפרט. הנבואה פותחת: "שמעו דבר ה' בית יעקב וכל משפחות בית ישראל" (ב, ד). לביטויים 'כל משפחות בית ישראל' ו'בית יעקב' משמעות רחבה. הדעת נותנת, שמדובר במסגרת לאומית רחבה מזו של ממלכת יהודה, אליה פונה הנביא בנפרד בנבואות אחרות שנאמרו בנסיבות שונות.²² כשמדבר הנביא על 'משפחות ישראל', הוא מתכוון מן הסתם גם לשרידי עשרת השבטים, שגלו עשרות רבות של שנים לפני ירמיהו. בפרק ג' פונה ירמיהו מפורשות, על פי צו ה', אל השבטים הגולים: "הלך וקראת את הדברים האלה צפונה, ואמרת: שובה ישראל, נאום ה', לא אפיל פני בכם, כי חסיד אני, נאום ה', לא אטור לעולם" (ג, יב).

והמדרש ממחיש זאת במעשה שסופר על ירמיהו – "עשרת השבטים, ירמיהו החזירם, ויאשיהו בן אמון מלך עליהם" (ילקוט שמעוני, מלכים, רמח). הנה כי כן, הפניה לכלל ישראל מעמידה אותנו על האפשרויות המיוחדות הטמונות במצב בימי יאשיהו, שאכן פעל להשתלטות על שטחי מלכות ישראל לשעבר,²³ והדעת נותנת שבשל כך הגיע לקרב במגידו נגד פרעה, ושם מצא את מותו. אכן, עם התפוררות הממלכה האשורית, ועימה הפחווה האשורית בשטח ממלכת ישראל לשעבר, נוצרה שעת כושר בלתי רגילה להחזרת העטרה ליושנה. ירמיהו השכיל להציג את משמעותה הדתית. אלא, שהמתח הפנימי בין שעת הכושר הגדולה לבין עומס חטאי העבר הוביל להכרעה. לרוע המזל יאשיהו נפל באורח טראגי במלחמת מגידו, ועם מותו נגוזו גם האפשרויות שעמדו על הפרק. מעתה לא ירמוז עוד ירמיהו לשובם

22. ראה: זב; יא; יג; יז; יח; יט; יח; יא; ועוד. יש גם נבואות לבית ישראל, למשל: יא.
23. ראה: א' מלמט, ישראל בתקופת המקרא, עמ' 229-239.

הקרוב של שבטי הצפון, ושובו של "הבן יקיר לי אפרים" (לא, יט) ידחה לעתיד הבלתי מוגדר. לעומת זאת, הגלות, שבנבואתנו נתקלנו רק ברמזים עמומים ראשונים לגביה, תלך ותהפוך לממשות קודרת. ירמיהו יראה את שלושת שלביה בימי יהויכין, בימי צדקיהו ולאחר מות גדליהו. וסופו של דבר, יצא עם הגולים מצרימה.

המתח בין גלות להתחדשות תופס בראש ובראשונה לגבי ארץ ישראל, העומדת במרכזו של דיון זה. השוואת יאשיהו לרת מרמזת על סיכוי לחזור לממלכה נוסח ממלכת דוד. גיאוגרפית, ארץ ישראל הינה אמנם ארץ מעבר, וההיסטוריה יודעת ללמד שבדרך כלל הושפעה מהתנהגותן של שתי המעצמות הגדולות של המזרח הקרוב, מצרים ומסופוטמיה. אך מנקודת ראות דתית אין זה הכרחי, ויעידו על כך ימי הזוהר של דוד ושלמה. אם כן, גם גורלה של הארץ עומד עתה על הפרק.

מי ארץ ישראל ומי נהרות המזרח התיכון

את חוסר ההגיון בהתנהגותם של בני ישראל, העוזבים את אלוהי אבותם, ונוהים אחר אלילים, מביע הנביא במשל – "אותי עזבו, מקור מים חיים, לחצוב להם בארות, בארות נשברים, אשר לא יכילו המים" (ב, יג). מדובר כאן בבורות חצובים, ואכן חציבת בורות בסלע הקשה מאפיינת את יישובי ההר וספר המדבר. שומעיו של ירמיהו, שהיטיבו להכיר את מקורות המים של ארצם, אמורים היו להבין את הניגוד הבסיסי שבין בור, שאין לו שפיעת מים עצמית, שתלוי הוא במי הגשמים, ועל כן סוף מימיו לכלות, לבין מעין המתחדש תדיר. בפסוקנו הניגוד ביניהם מוחרף שבעתיים, שהרי אין זה סתם מעין, אלא 'מקור מים חיים'. אף הבור שבפסוקנו אינו בור רגיל, אלא 'בור נשבר', שאינו מחזיק כלל את מימיו.

המים הינם סמל מובהק לחיים בעולם, ו'בור נשבר' הינו לפיכך סמל לחוסר חיוניות מוחלט, סמל מרשים אולי יותר מכל תיאורי הלעג האחרים לאלילים המצויים במקרא. מעבר לפענוח פשוט של המשל, יש בהבנה נכונה של הדימויים המצויים בו, גם פתח להבנת רעיון נוסף הקשור לפרק. המעין, כמו גם הבור והבאר, שאינה מוזכרת בפסוק, הינם מקורות מים ארצישראלים מובהקים. אמת, מי ששם יהבו על 'בורות נשברים', אינו נוהג בחכמה יתירה, כפי שמלמדנו הנביא, אך גם ה'בור הנשבר' נכלל בהוויה הארץ ישראלית, ואף הוא על מקורות המים של ארצנו ייחשב.

עם זאת, מדגיש הנביא בפרקנו מקורות מים אחרים לגמרי – "ועתה מה לך לדרך מצרים לשתות מי שחור, ומה לך לדרך אשור לשתות מי נהר" (ב, יח). מתברר, ששיבוץ הבור והמעין במשל הקודם יצר, בלי משים, ניגוד מהותי בין מקורות המים של ארץ ישראל, אף שחלקם אינם טובים, לבין מקורות מים אחרים במזרח התיכון, המאפיינים את המעצמות הגדולות דאז. יפה לציון, שמה שמובע כאן בשאלה

מליצות 'מה לך ... לשתות מי ... מוצג על ידי המדרש כתוצאה בלתי נמנעת של הגלות מארץ ישראל –

"על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון" – מה ראו ישראל לבכות על נהרות בבל? רבי יוחנן אומר: הרג בהם פרת בישראל יותר ממה שהרג נבוכדנצר הרשע. כשהיו שרויים בארץ, לא היו שותים אלא ממי גשמים (=מי בורות) וממי נוזלים (=מי בארות) וממי מעיינות. וכיון שגלו לבבל, שתו מים מפרת, ומתו. (ילקוט שמעוני, תהילים, תתפג) אכן, שתית המים הזרים מפניה הזוהר הנביא, הופכת לפי מדרש זה לגורם שהמית את בני ישראל הגולים. מאחרי מדרש זה מסתתרת ריאליה מסוימת, שהרי מי מעין זבים, ואף מי בורות, טובים וטעימים לאין ערוך ממי הנהרות הבוזיים.²⁴ אך, מעבר לריאליה טמונה כאן סמליות מרובה.

מהי משמעותם של נהרות אלו לעם ישראל? העמדת מי הנהרות לעומת מי הגשמים, שהם הדומיננטים במשטר ההשקאה בארץ ישראל, אינה מקרית. מי הגשמים אמורים לסמל את התלות הצמודה בקב"ה, וליצור רגשות דתיים בהתאם. לעומתם, מסמלים מי הנהרות את הבטחון המופלג בטבע, שעומד בקביעות לרשות האדם. ההשלכות הדתיות-מוסריות של מצב זה ידועות, ודומה שלכך התכוון משה באפיון של ארץ ישראל – "כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה, לא כארץ מצרים היא, אשר יצאתם משם, אשר תזרע את זרעך, והשקית ברגלך כגן הירק. והארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה, ארץ הרים ובקעות, למטר השמים תשתה מים. ארץ אשר ה' אלקיך דורש אותה, תמיד עיני ה' אלקיך בה מרשית השנה ועד אחרית שנה" (דברים יא, י"ב). אכן, יש קשר פסיכולוגי הדוק בין המציאות האקלימית של למטר השמים תשתה מים לבין 'תמיד עיני ה' אלקיך בה'. והמשמעות הדתית העולה מכך ברורה ונהירה. נמצא, שההליכה בדרך אשור ובדרך מצרים במטרה לשתות את מי נהרותיהם אינה דימוי סתמי, המלמד רק על אוריינטציה פוליטית מסוימת. הליכה בדרך זו מסמלת את הניתוק הסופי מהתשתית ההומנית-דתית העומדת ביסודה של הישיבה בארץ ישראל, ובחירה בדרך מנוגדת.

הנה כי כן, גם ניתוח זה מלמדנו על הקשר המעניין בין תכונותיה הפיסיות של הארץ לבין מהותה הרעיונית. כל זה מתקשר למצב המיוחד בשלהי ממלכת יהודה ולגלות מארץ ישראל – הממששת ובאה.

24. וכך במדרש – "אמר ירמיהו לישראל: אילו זכיתם, הייתנו יושבין בירושלים, ושותין מי השילוח, שמימיו נקיים ומתוקים. עכשיו שלא זכיתם, הרי אתם גולים לבבל, ושותין מי פרת, שמימיו עכורין וסרוזין (איכה רבה, פתיחתא ט)."

סכום

בניתוח הדוגמאות שהובאו לעיל יש כדי לפתוח צוהר להבנת רמזיו של ירמיהו אודות ארץ ישראל בכמה מנבואותיו. דומה שגישתו מבוססת על הכרות יסודית עם טבעה ותכונותיה הגיאוגרפיות מחד גיסא, ועל הבנה מקיפה של מקומה של ארץ ישראל בתורה ובמקרא מאידך גיסא. הנביא משכיל להקנות לתכונות הגיאוגרפיות את המשמעות הדתית הנכונה, תוך שהוא משבצן בכינויים ובדימויים מעניינים שהמסר העולה מהם רחב ועמוק הרבה מעבר למשמעותם הפשוטה. בעקיפין מודגש כאן הקשר העמוק בין העם והארץ, קשר שהגלות הממשמשת ובאה מוסיפה לו מימד טראגי וקודר.